

AHMET HAMDİ AKSEKİ'DE AHLAKİ SORUMLULUK*

Yrd. Doç. Dr. Salih YALIN**

Öz

Ahmet Hamdi Akseki ülkemizin önde gelen fikir adamlarından birisidir. Bu çalışmada onun ahlaki sorumluluk hakkındaki düşünceleri ele alınmıştır. Sorumluluk, kişinin kendi davranışlarının veya kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesidir. Akseki'ye göre akıl ve irade sahibi her insan yaptığı eylemlerden ve niyetlerinden sorumludur. İnsan akıl, irade ve seçim gücüne sahip olduğu için sorumludur. Bu bağlamda sorumluluğun biri kasıt ve niyet için, diğeri de kasıt ve niyetin sonucu olan fiil için olmak üzere iki boyutu vardır. Fiillerde ahlaki açısından önemli olan niyet ve maksattır. Sorumluluğun akıl ve hürriyet olmak üzere iki şartı vardır. Sorumluluk iradi olarak yaptığımız davranışlarda ortaya çıkar. İslam dini nazarında asıl sorumluluk şahsi sorumluluktur. İrade ve ihtiyar sahibi bir varlık olarak her birey yaptığı işlerden bizzat sorumludur. Hiç kimse bu sorumluluğun dışında bırakılamaz. Ahlaki sorumluluk üç aşamalı olarak gerçekleşir: 1. Vicdanî sorumluluk, 2. Kanunî sorumluluk veya insanlara karşı sorumluluk, 3. Uhrevî sorumluluk. Akseki, vicdanî ve hukuki sorumluluğun da etkisini kabul etmekte birlikte, davranışlarımıza yön vermede asıl etkili olanın uhrevî sorumluluk olduğunu düşünür.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Hamdi Akseki, Ahlaki Sorumluluk, Vicdanî Sorumluluk, Toplumsal Sorumluluk, Uhrevî Sorumluluk.

MORAL RESPONSIBILITY IN AHMET HAMDİ AKSEKİ

Abstract

Ahmet Hamdi Akseki is one of the leading intellectuals of our country. In this study, his thoughts about moral responsibility were discussed. Responsibility is person's undertake own behaviors or the consequences of any event within its jurisdiction. According to Akseki; everyone who has mind and will is responsible for their actions and intentions. Human is responsible due to having mind, will and selection ability. In this context, there are two dimensions for responsibility: 1. for purpose and intent, 2. for actions resulting from purpose and intent. Intention and purpose are the most important things morally for acts. There are two conditions for responsibility: mind and freedom. Responsibility arises in our willed behaviors. In Islam, the main responsibility is personal responsibility. Each person as a willed being is personally responsible for what they did. No person shall be excluded from this responsibility. Moral responsibility occurs in three stages: 1. Conscientious responsibility, 2. Legal or Social responsibility 3. Hereafter

* Bu makale 8-9 Kasım 2013 tarihinde Antalya'da düzenlenen Ahmet Hamdi Akseki Sempozyumu'nda sunulmuş bildirinin geliştirilmiş halidir.

** Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi, yalin@erciyes.edu.tr

responsibility. Akseki, accepts the impact of the conscientious and legal responsibilities. However, in his opinion, hereafter responsibility is more effective in directing our behavior.

Key Words: Ahmet Hamdi Akseki, Moral Responsibility, Conscientious Responsibility, Legal or Social Responsibility, Hereafter Responsibility.

1. Giriş

Genel olarak felsefenin konularının üç ana başlık altında toplanabileceği söylenebilir. Bunlar: varlık, bilgi ve değerdir. Bu ayrım yapılırken bu üç alanın birbirinden büsbütün ayrı, bağımsız birer yapı olduğu elbette kastedilmemektedir. Varlık algısının bilginin, bilginin de değer alanının biçimlenmesinde etkin olduğu ya da bunların hangisini temele alırsak alalım bir diğer alanı bu kavram temelinde anlamının mümkün olduğu söylenebilir. Konumuz özelinde değer alanını dikkate aldığımızda, estetik ve ahlaki değerlerden söz edebiliriz. Aralarındaki yakınlığa rağmen estetik değerlerden farklı olarak ahlaki değerlerle iyi ve kötü kavramları temelinde insan davranışları üzerinde değerlendirmelerde bulunmaktayız. Ahlak, hayatımızın her alanında, zaman zaman farklı şekillerde de olsa farklı kültür ve coğrafyalarda yaşayan insanların yaşantısında önemli yeri olan kurallar bütünü olarak ifade edilebilir. İyi-kötü, hürriyet, vazife, sorumluluk vb. birçok kavram ahlaka ilişkin düşüncelerin ifade edilmesinde teorik bir çerçeve oluşturmakta, bunun yanı sıra insan davranışlarının değerlendirilmesinde de önemli bir yer tutmaktadır. Bu yazıda bu temel kavramlardan biri olan sorumluluk kavramı, düşünce ve ilim dünyamızın önemli simalarından Ahmet Hamdi Akseki'nin perspektifinden ele alınacaktır.

Kelime olarak sorumluluk Türkçe sor-mak fiil kökünden türetilmiştir. Felsefi Arapça'nın gelişiminden önce sorumluluğu (mesuliyeti) ifade eden soyut bir terim Arapçada bulunmamasıyla birlikte, ayet ve hadislerde sorumlu anlamında mesul kelimesi yanında aynı kökten türemiş 'sorguya çekilme, sorumlu tutulma' anlamındaki fiillerin sıkça geçtiği görülmektedir. Çoğunlukla ayetlerde (yus'elu) edilgen (mechul) biçimiyle kullanılan kelime, 'sorguya tabi' diğer bir deyişle vahyi gönderenin nazarında açıkça yerilmiş şeyi yaptığı veya ona inandığı için sorumlu olan veya cevap vermek durumunda olan şekilde anlaşılmaktadır.¹

Sorumluluk, kişinin kendi davranışlarını veya kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesidir.² Dolayısıyla hem bizim eserimiz olan eylemlerden, hem de bizim yetki alanımızda yer alıp da bir şekilde harekete geçirici ya da durdurucu bir rol alacak biçimde müdahil olmamız gereken davranışlardan sorumlu olduğumuz söylenebilir. Sorumluluk her şeyden önce herhangi bir sorumluluğu üzerine alma yeteneği sonra da kendi öz çabalarıyla ödevini yerine getirme gücüdür. Çok geniş anlamda alındığında sorumluluk insanın özünde sahip olduğu karakteristik özelliklerin sadece

¹ Macid Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, (çev. Muammer İskenderoğlu-Atilla Arkan), Litera Yay. İstanbul 2004, s. 37; Kemal Yıldız, "Sorumluluk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, C. 37, s. 380.

² *TDK Sözlük*, Ankara 1998, C. II, s. 2013; Bedia Akarsu, "Sorumluluk", *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1994, s. 162.

biridir. Ahlaki düzende fail olarak insan daima diğer varoluş sahibi şeylerden farklı olarak ister kurala uyararak, isterse onu çiğneyerek olsun, kendi hesabına herhangi birisini seçebileceği birçok imkân alanı içerisinde var olur. Bu imkân alanı da insanın sorumluluk kapsamı içerisine giren eylemlerinin konusudur.³ Ahlakilik iyi olma isteğidir ve yalnızca iyi olma isteğini temel tavır olarak seçmiş, ahlakiliği isteklerinin ve pratiğinin ilkesine dönüştürmüş olan kişiler ahlaki yetkinliğe ulaşabilir. Ahlaki yetkinlik sayesinde ahlaki davranan kişi eyleminin gerekçelerinin hesabını verebilir ve bu yetkinliğe sahip olan bir kişi kararlarında yalnızca kendisinin değil, birlikte yaşadığı insanların da sorumluluğunu alabilecek bir karaktere sahiptir.⁴

Aynı dünyayı paylaştığımız diğer canlı varlıklar arasında belki de yalnızca ve özellikle insanın ahlaki bir varlık olduğu ve yaptığı davranışlardan sorumlu tutulacağı söylenebilir. Sorumluluk, ahlaki bir varlık olmanın gereğidir ve sorumluluk ahlaki hayatın sürdürülebilmesi için zorunlu bir şart ve kişiliğin oluşmasında önemli bir unsurdur. Dolayısıyla sorumluluğun bulunmadığı yerde kişi olmaktan ve kişilikten söz etmek zor görünmektedir. Çünkü sorumluluk bilinci ile kişiliğin varlığının özsel bir ilişkisi vardır. Burada sorumluluğun hesap verebilme anlamında anlaşılması gerektiği, aslında hesap verebilmenin sorumluluğu varsaydığı da söylenebilir. Zira sorumluluk en temelde insanın kendisini kendi fiillerinin sahibi olarak bilmesi; kendisini fiillerinin öznesi olarak hissedebilmesidir. Bu bağlamda akıl ve özgürlük sorumluluk için şarttır ve bu iki şart birleşince kişi olmaktan söz edilebiliriz. Bu şekildeki bir sorumluluk hasta insanlarda bile mevcutken, hayvanlarda hiçbir şekilde bulunmaz. Kişi yalnız toplum yaşamını ilgilendiren eylemlerinden değil, iç yönünü ilgilendiren eylemlerinden de sorumludur.⁵

Eylemlerinin bilincinde olan insan tüm davranışlarında sorumluluk bilinciyle hareket etmek durumundadır. Bu bağlamda İslam ahlakında her insan kendisine, çevresindeki diğer insanlara ve daha geniş çerçevede tüm varlıklara ilişkin sorumluluklar taşımaktadır. İnsan sorumluluk bilinciyle diğer varlıkların üstüne çıkar. Bu bilinç kişide ödev şuurunu bir başka deyişle yükümlülüğü ortaya çıkarır. Bu anlamda sorumluluk bizi bir davranışta bulunmaya ve ondan önce de bir karar vermeye sevk etmektedir. Kararların ortaya çıkmasında ve onların fiile intikalinde etkin olan, bu sorumluluk bilincidir. O halde sorumluluk davranışın gerçekleşmesi için tabii bir vasıttır. İnsan kendisini böyle bir hareketten sorumlu hissetmekle o davranışı üzerine almış olmaktadır. Yani sorumluluk bir bakıma bir hareketin sonuçlarını üstlenme kapasitesidir.⁶

³ M. Abdullah Draz, *Kur'an Ahlakı*, (çev. Emrullah Yüksel-Ünver Günay), İz Yay. İstanbul 2002, s. 106.

⁴ Annemarie Pieper, *Etiğe Giriş*, (çev. Veysel Atayman-Gönül Sezer), Ayrıntı Yay., İstanbul 2012, s. 48.

⁵ bk. Hayrani Altıntaş, *İslam Ahlakı*, Akçağ Yay., Ankara 1999, s. 114-115; Max Scheler, *Formalism in Ethics and Non-Formal Ethics of Values*, (İngilizceye Çev. Manfred S.Frings ve Roger L.Funk), Northwestern University Press, USA 1973, s. 486; Ahmet Yıldız, "Max Scheler'in Değer Anlayışı", Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2007, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 16-17; Bedia Akarsu, *Çağdaş Felsefe*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1994, s. 171-172.

⁶ Altıntaş, *age.*, s. 114-115.

Geniş manada sorumluluk hür ve akıllı olan kimsenin bu hareketleri kendisinin yaptığı bilerek davranışlarından doğan sonuçlara katlanmasıdır. Daha dar anlamda sorumluluk hür ve akıllı bir kimsenin bilerek ve isteyerek yaptığı bir hareket karşısında yaptırımlara konu olmasıdır. Bu nedenle sorumluluktan bahsederken aynı zamanda onun yükümlülük-ödev ve yaptırımla olan sıkı bağına da değinmek gerekir. Bu ahlaki kavramlar birbiriyle öyle bir bağlantı içerisindedir ki, bunlardan birinin yokluğunun diğerini de ortadan kaldıracığı söylenebilir. Ahlaki sorumluluk, yükümlülükle birlikte meydana gelir.⁷ Sorumluluk bilinci kişi için ödev şuru ve yeni yükümlülüklerin ortaya çıkmasına yol açarken; yükümlülükler ve ödevler de sorumluluğun alanını ve çerçevesini belirler. Sorumluluk bilincinin ortaya çıkardığı yükümlülüklerin aslında daha önce genel çerçevesi çizilmiş temel ödev ve yükümlülüklerin daha iyi bir biçimde yerine getirilmesi düşüncesiyle üretilmiş yeni ödevler olduğu da düşünülebilir. Sözelimi anne-baba için çocuklarını iyi bir insan olarak yetiştirme gibi bir yükümlüğün akıl, vicdan, kanun ya da din tarafından belirlendiğini ve bu yükümlülüğün yerine getirilmesi konusunda kişilerin sorumlu tutulduğunu düşünelim. Bu sorumluluk duygusu önceden belirlenen iyi bir insan yetiştirme ana ödevi çerçevesinde anne-baba için ona iyi bir eğitim verme, ihtiyaçlarını makul ölçülerde karşılama, onu her türlü kötülüklerden koruma, onun için iyi bir çevre ve ortam hazırlama vs. gibi birçok yeni yükümlülüklerin doğmasına da yol açacaktır. Dolayısıyla öncesinde en azından genel hatları çizilmiş bir ödev ve yükümlülük olmadan sorumluluğun ortaya çıkmasını düşünmek mümkün gözükmemektedir. Kişinin sorumlu tutulmadığı bir yükümlülük de sahipsiz kalacağı ve üstlenecek kimse bulunamayacağı için boş bir yükümlülük olacaktır. Aynı şekilde kişi için bir yaptırımı olmayan sorumluluk ve yükümlülüğün de varlığını sürdürmesinin zor olduğu, en azından eksik kalacağı ve hakkıyla yerine getirilemeyeceği söylenebilir.

2. Ahlaki Sorumluluk

Akseki'ye göre akıl ve irade sahibi her insan yaptığı eylemlerden ve taşımış olduğu niyetlerden sorumludur. Fakat bu sorumluluğun sınırı nedir ve nerede başlayıp nerede bitmektedir? Akseki ahlaki sorumluluğu: "*Akıl sahibi kişilerin azim ve kasıt ile yaptıkları fiilden kaynaklanan sorumluluk*" olarak tarif eder. Akıl, irade ve ihtiyarı bulunduğu, iyi (hayır) ve kötüyü (şer) birbirinden ayırma yeteneğine sahip olduğu için, insanın davranışlarından sorumlu olduğu kabul edilir. Dolayısıyla bu sorumluluk insanın iyi ve kötüyü birbirinden ayırt etmesini ve ayırt etme sonrası doğru davranış şikkını tercih edip onu hayata geçirmesini gerekli kılmaktadır. İnsanın diğer varlıklar arasındaki konumu dikkate alındığında, onlardan farklı olarak kendisini gerçekleştirebilme, geliştirebilme ve ilerletebilme özelliklerine sahip olduğu görülür. Bu anlamda insan yetkinliğe (kemale) erme gerekliliğini ve yaratılış gayesini bilebilecek bir yaratılışa sahiptir. Konumu itibarıyla yaratılmışların en şerefli olan insanın yaratılış gayesini anlamaya çalışması, kendisi için belirlenen yetkinlik hedefini arayıp bulması en önemli ödevidir. Bu ödevden uzaklaştığında bilgisizliği mazeret olarak öne sürmesi kabul edilemez. İnsan hem ödevlerini, hem de haklarını bilmekle yükümlüdür. Kendi ödevlerini, kendisi için belirlenmiş olan yetkinliğin gayesini ve bu gayeye ulaştıracak olan yolu bilmemesi büyük hata, bildiği halde o yoldan dönmesi ise büyük bir günahdır. Her iki durumda da insan sorumluluktan kurtulamaz.

⁷ Osman Pazarlı, *İslamda Ahlak*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1980, s. 110; Draz, *age.*, s. 105.

Dolayısıyla yaratılış gayesinden haberdar olmayan yahut bu gayeden uzaklaşmış bulunan insanlar sebebi ne olursa olsun ahlaken sorumlu olurlar.⁸

2.1. Sorumluluğun Şartları

Ahlaki sorumluluğun olabilmesi için şu şartların gerekli olduğu söylenebilir: 1. Ortada işlenmiş ya da yapılması gerekirken ihmal edilmiş bir fiil olmalıdır. 2. Bu fiili yerine getiren bir fail olmalıdır. 3. Bu fiil ile ilgili olarak irade, azim, karar gibi belirli zihinsel ya da psikolojik haller bulunmalıdır. 4. Bu fiil ahlaki açıdan övme ya da kınama gibi birtakım nitelikleri gerektirmelidir. Kısaca ahlaki sorumluluğun gerçekleşebilmesi için ahlaki normlar, fail, irade hürriyeti ve fiil unsurlarının bulunması gerekir.⁹

Akseki'ye göre sorumluluğun ortaya çıkabilmesi için şu iki şartın bulunması gereklidir: 1. Akıl, 2. Hürriyet. Mutlak anlamda insan davranışlarının tümü sorumluluk kapsamında değildir ve herhangi bir davranışın sorumluluğa yol açabilmesi için, kişinin akıl ve hürriyet şartlarını taşıması gerekmektedir.¹⁰ Sorumluluktan söz edildiğinde bir beklenen davranış, bir de bir şeyi yapmaya veya yapmamaya yönelik tercih söz konusudur. Bir kimseden beklenen davranışla, yaptığı davranış arasında ayrılık varsa, kişi bu ayrılığın derecelerine göre sorumlu tutulur. Dolayısıyla burada alternatif davranış biçimleri söz konusudur. Alternatifleri bilip, sonra bunlardan biri üzerinde karar verme halinde sorumluluk söz konusudur. Akıl hastalığı ve aşırı derecede sarhoşluk gibi nedenlerle yaptığı davranışların bilincinde olmayan kimselerin sorumlu tutulamayacağı düşünülür. Akıl hastalığı sorumluluğu tümüyle kaldırırken, sarhoşluğun sadece sorumluluğun derecesini hafiflettiği düşünülebilir. Sorumluluğun temeli hürriyettir. İnsan bir şeyi yapıp yapmamakta serbest olduğu zaman onun için sorumluluk söz konusu olabilir. Hürriyet kişinin karşısında gerçek alternatiflerin bulunması demektir.¹¹

Akseki'ye göre eylemi yapan kimsede akıl ve hürriyet şartlarının tamamlanmadığı durumlarda, o kişinin tam anlamıyla sorumlu olduğu söylenemez. Sözelimi uyuyanın, baygın, saralı ya da uyurgezer kimsenin fiilleri gibi şuursuz olarak meydana gelen fiiller sorumluluk gerektirmez. Muhtemelen, en azından öncesinde insanın yapma ve yapmama gibi bir seçimde bulunabileceği şeyler arasında düşünüldüğünden Akseki sarhoşluğu bu kategoride ele almaz. Her ne kadar kişi sarhoşken yaptığıının şuurunda olamasa da, sarhoşluğun davranış istikametini bozabileceği malum olduğundan kendisini bu tür bir tehlikeye attığı için kişinin sorumlu olduğu söylenebilir.¹² Kısaca ifade etmek gerekirse,

⁸ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak Dersleri*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1968, s. 64-65.

⁹ Ahmet Hadi Adanalı, "İnsan İradesi ve Ahlaki Sorumluluk", *İslam Ahlakı temel konular güncel yorumlar*, ed. Muhammet Şevki Aydın-Ahmet Hadi Adanalı, DİB Yay. İstanbul 2014, s. 149-150.

¹⁰ Akseki, *age.*, s. 66.

¹¹ Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Yay., İstanbul 1995, s. 126-130.

¹² Akseki, *age.*, s. 66-67; bk. Mustafa Namık Çankı, *Ahlak*, Devlet Matbaası, İstanbul 1928, s. 55.

insanın ahlaki anlamda iradesini ortadan kaldıran ya da zayıflatan etkilerin sorumluluğu ortadan kaldırdığı veya azalttığı söylenebilir.¹³

Ahlaki sorumluluk için iyilik ve kötülüğün bilinmesi gerekir. Bu yönüyle ahlaki sorumluluk kanuni sorumluluktan ayrılır. Kanun bilgisizliği mazeret olarak kabul etmez ve herkesin kanunları bildiğini varsayar. Fakat ahlak açısından hiç kimse bilgisizliğinden dolayı sorumlu kabul edilmez ve ahlak kanunu ancak bu kanunları bilenleri mecbur eder. Özellikle, bilgisizlik irade dışı ve karşı konulamayan bir şey ise sorumluluktan söz edilemeyeceği düşünülür.¹⁴ Akseki'ye göre, sorumluluğun gerekmesi için insanın akıllı ve yaptığıının bilincinde olması gereklidir. İnsanın fiilinin bilincinde olmasından kasıt yaptıklarını bir dereceye kadar bilmesi değil; bilakis yapacağı eylemi takdir etmesi, onu dikkatli bir incelemeden geçirerek iyi-kötü, faydalı zararlı, hak-batıl vs. olarak değerlendirmesi, eylemin öncesini ve sonrasını derinliğine düşünebilmesidir. Bu davranış tarzı ise yeteri derecede akıl, beceri ve davranış terbiyesi gerektirir. Bu hususta bilgisizlik özür olarak kabul edilmez. Akıllı başında, doğası gereği medeni olan bir kimse için bilmemek mazeret değildir. Eğer kanunu bilmemek özür olsaydı, dinler ve kanunlar batıl olur, cemiyet ve toplumlar bozulmaya yüz tutardı.¹⁵

Akseki'ye göre insanların eylemleri iki şekilde ortaya çıkar: 1. İnsani eylemlerin bir kısmı belli bir amaca yönelik, bir kasıt ve karar neticesi olarak ağır ağır meydana gelir. Yani bir maksat ve gaye düşünülerek işe o suretle başlanır. 2. İnsani eylemlerin bir kısmı da kasıt olmaksızın, ani bir biçimde birden bire ortaya çıkar.¹⁶ Sebep ve gayeleri düşünülmezsizin ortaya çıkan bu tür fiiller tabii fiillerdir. Birinci kısımdaki fiiller ise fikir ve muhakeme neticesi ortaya çıkan ihtiyari fiillerdir.¹⁷ Bu anlamda akıl sahibi kimselerin azim ve kasıt ile yaptıkları şeylerin sorumluluğu gerektirdiği söylenir ki bu, insanın her yaptığı fiilden değil, ancak bile-isteye, tasarlayarak ve kasıtlı olarak gerçekleştirdiği eylemlerden asıl anlamda sorumlu olduğu anlamına gelmektedir.

Akseki'ye göre akıl sahibi kişilerin ihtiyari olan fiilleri bir kasıt ve niyetten kaynaklanır ve akıllı bir insan maksatsız ve niyetsiz bir iş yapmaz. Bu bağlamda sorumluluk biri kasıt ve niyet için, diğeri de kasıt ve niyetin sonucu olan fiil içindir. Buna göre aynı fiil kasıtlı adam öldürme ve kazaen adam öldürme örneklerinde de görülebileceği gibi öncesindeki kasıt ve niyete bağlı olarak farklı şekillerde nitelenir. Ölümle neticelenen bu iki fiilin failinin sorumluluğu arasında büyük fark vardır. Kasıtlı adam öldürmenin faili bu fiili kasıt ve niyet ile işlediği için fiilinden dolayı ahlaki ve kanuni sorumluluğa muhatap olur. Kazaen öldürme fiilinin faili bu fiili kasıt ve niyet ile işlemediği için ahlaken sorumlu değildir. Bu bağlamda insan her fiilinden dolayı değil, azim ve kasıtlı yaptığı ihtiyari fiillerinden sorumludur. Fiillerde ahlaki açıdan önemli olan niyet ve maksattır. Sorumluluğun varlığı ancak ihtiyarın varlığına bağlı olduğundan; sevap, ceza ve sorumluluk yapmayı istediğimiz ve iradeli olarak yaptığımız şeyler hakkında geçerlidir.

¹³ Ömer Ferid Kam, *Mebadii Felsefeden İlm-i Ahlak*, Vilayet Matbaası, Ankara 1339-1341, s. 79; Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlak*, Matbaai Âmire, İstanbul 1316, s. 30.

¹⁴ Kam, *age.*, s. 79-80.

¹⁵ Akseki, *age.*, s. 66-67.

¹⁶ Akseki, *age.*, s. 65.

¹⁷ Akseki, *age.*, s. 49.

Akseki “*Ameller niyetlere göredir ve herkes için ancak niyet ettiği şey vardır*” hadisini bir işten maksat ne ise hüküm de ona göredir diye açıklar.¹⁸ Dolayısıyla Akseki’ye göre niyetli, kasıtlı ve iradeli davranışlara yüklenen sorumluluk ahlaki sorumluluktur. Akseki’nin ifadeleri gözden geçirildiğinde daha çok insanın yapmış olduğu eylemlerden kaynaklanan sorumluluğa odaklandığı görülmektedir. İnsanın yerine getirmekle yükümlü olup yapmadığı ya da gerektiği ölçüde yapmayı, eksik yaptığı eylemlere ilişkin sorumluluktan bahsedilmemiştir. Zira kasıtlı ve niyetli bir eylem olmasa da dikkatsizlik, tedbirsizlik, bilgisizlik vb. nedenlerden dolayı ortaya çıkan kötü sonuçlardan dolayı insanların tümüyle sorumluluktan uzak olduğunu düşünmek mümkün değildir.

2.3. Tam Sorumluluk, Şahsi Sorumluluk ve Ortak Sorumluluk

Sorumluluk için akıl ve hürriyet şart olunca, insanın sorumluluğunun da akıl ve hürriyeti nispetinde olması gerekir. Buna göre herhangi bir zorlayıcı sebep ile iş yapmak zorunda kalan, yani irade ve aklını kısmen kaybetmiş bulunan bir kimsenin sorumluluğu, ancak o eyleme katılım derecesi kadardır. Delilik hür bir irade ile iş yapmayı önleyeceği için, deliden sorumluluk kaldırılmıştır. Akseki sorumluluk için akıl ve hürriyetin şart olmasından yola çıkarak ahlaki sorumluluğun, şahıslara, hatta-zamana, mekâna yani yerine göre-bir şahsa nispetle bile, çeşitli dereceleri olduğunu düşünür. Sorumluluk her şahsa göre bir olamayacağı gibi, tek bir şahısla ilgili zaman ve yerle ilgili çeşitli nispetler itibarıyla da değişebilecektir. Çünkü iradenin hür ve tamamıyla kendisine egemen olabilmesi için, akli melekesinin tam olarak yerinde olması gerekir. Oysa akıl melekesi birçok sebep ve etkenlerin etkisi ile bir halde kalmaz ve bu nedenle ahlaki sorumluluk her şahısta aynı derecede olamaz. Akseki, sorumluluk şartlarının hepsini tamamlamış olanların fiilleri için gereken sorumluluğu tam sorumluluk olarak adlandırır.¹⁹

Bazen bir kimse yaptığı işi doğrudan doğruya kendisi değil, belki başkalarının teşviki veya kendi üzerinde amirlik hakkı bulunan bir kimsenin zorlaması gibi dış tesirlerle yapmış olabilir. Bu gibi hallerde sorumluluk, yalnız yapana ait olmaz; belki hem o fiili yapan, hem de bu fiili yapmaya zorlayan ya da teşvik eden kimse sorumlulukta ortak olur. Bu durumda herkes fiile iştiraki oranında sorumlu olur. Hatta en büyük sorumluluk, fiilin yapılmasına esas sebep o olduğu için fiilin yapılmasını teşvik eden ve zorlayan kimseye ait olur.²⁰ Teşvik değil ama zorlamanın ileri boyutlarda olması durumunda, bu zorlamaya dayalı olarak bir fiili yapmak zorunda kalan kişinin sorumluluğunun tamamen ortadan kalktığı da söylenebilir. Fakat özellikle teşvikin ve zorlamanın hangi düzeyde olduğunda dikkate alınacağı; sorumluluğu ortadan kaldıracağı ya da azaltabileceği her zaman kolayca tespit edilemeyebilir. Çünkü her teşvik ve zorlamanın teşvik edilen ve zorlanan kişinin sorumluluğunu azalttığını düşünmek de doğru olmayabilir.

Bir fiili yapmaya zorlama ya da teşvik ve bunun sorumluluğun dağılımındaki etkisi bir yana, Akseki’ye göre İslam dininde asıl sorumluluk şahsî sorumluluk olarak belirlenmiştir. İslam dini, insanı irade ve ihtiyar sahibi olarak kabul ettiği için her ferdin yaptığı işlerin neticesinden bizzat sorumlu olacağını bildirmiştir. Buna göre yaptığı işlerden

¹⁸ Akseki, *age.*, s. 65-66; Abdurrahman Şeref, *age.*, s. 29-30.

¹⁹ Akseki, *age.*, s. 67; Abdurrahman Şeref, *age.*, s. 30-31.

²⁰ Akseki, *age.*, s. 67.

sorumlu olmayan hiç kimse yoktur ve herkes derece derece, hatta peygamberler bile fiil ve hareketlerinden sorumludur. İslâm nazarında hiçbir kimse, başkasının fiillerinden sorumlu değildir. Bu anlamda Hristiyanlıktaki asli günah anlayışı Müslümanlıkta reddedilmiştir. Akseki kimsenin başkasının günahını yüklenmeyeceği ve herkesin yaptıklarının kendi lehine veya aleyhine sonuçlar elde edeceği ve sorumluluğun şahsiliğine dair bazı ayetleri örnek olarak zikreder:

“Günah işlemek şânından olan hiç bir kimse, diğer bir kimsenin günahını yüklenmez.” (17/İsra/15)

“İşte onlar gelip geçmiş bir ümmettir, Kazandıkları kendilerine, sizin de kazandığınız kendinizdir. Onların yapmış oldukları şeylerden siz (sorumlu) olmazsınız.” (2/Bakara/134)

“Kim bir günah kazanırsa, onu ancak kendi nefesine karşı, yani kendi zararına kazanmış olur. Şüphe yok ki Allah alîmdir (her şeyi bilicidir), hakîmdir tam bir hüküm ve hikmet sahibidir.” (4/Nisa/111)²¹

Fakat Akseki burada bir kaçına yer verdiğimiz birçok ayet ve hadislerle sorumluluğun şahsi olduğu, önceki insanların günahlarına varis olunamayacağı düşüncesini ortaya koyarken, aşağıda örneği verilen bazı ayet ve hadisleri delil göstererek buna itiraz edenlerin de bulunabileceğini belirtir:

“Çünkü onlar, Kıyamet gününde kendi günahlarını kamilen yüklendikten başka, saptırdıkları bilgisiz kimselerin günahlarını da yüklenirler. Dikkat et ki, onların sırtlayacakları bu yükler ne kötüdür.” (16/Nahl/25)

“Her kim iyi bir âdet ortaya koyarsa, hem bunun sevabını, hem de ümmet onunla amel ettikçe onların sevabı miktarı sevap kazanır. Her kim de kötü bir âdet ortaya koyarsa, Kıyamet gününe kadar hem kendi amelinin günahını, hem de onunla amel edenlerin günahlarını yüklenmiş olur.”

Akseki'ye göre bu ve buna benzer ayet ve hadisler, bir kimsenin yaptıklarından başkasının sorumlu olacağını değil, belki işlenmiş olan bir amelin, bir hayır ve şerrin başkasına da geçeceğini gösterir. Çünkü bu ayet ve hadislerde başkasının ameli ile sevap kazanacağı veya ceza göreceği bildirilen kimseler, esasen amelden uzak değildirler. Her birinin kendilerinden başlayıp başkalarına geçen birer amelleri vardır. O ameller, esasen zatî ve şahsî sorumluluk altında kendilerinden meydana gelmiştir. Buna göre onların fayda ve zararları devam ettikçe, onlar için gerekecek sevap ve cezadan, onların neticesi olan sorumluluktan bu işin öncüsü ve başlatıcısı olan önceki faillerin de hissedar olması doğal bir şeydir.²² Bu nedenle topluma yön veren insanların ve yöneticilerin, yönlendirdikleri ve yönettikleri kişilerin hatalarına bu yolla iştirak ettikleri ve ondan dolayı sorumlu tutulacakları söylenebilir. Hatta onların sorumluluğunun diğer insanlara göre daha fazla olduğu da düşünülebilir. Dolayısıyla yalnızca kendi inisiyatifimizden değil, aynı zamanda bir ölçüde başkalarınınkinden de sorumlu tutulabiliriz. Onlara engel olmak için gücümüzün

²¹ Akseki, *age.*, s. 67-68; Babanzade Ahmed Naim, *İslam Ahlakı'nın Esasları*, Yücel Yay., İstanbul 1963, s. 40-41.

²² Akseki, *age.*, s. 68-72.

yettiği bütün meşru vasıtalarla müdahale etmeksizin yapmalarına seyirci kaldığımızda, hemcinslerimizin kötü davranışlarından sorumlu oluruz. Kötü bir davranış karşısında toplumda ortaya çıkan ilgisizlik ve çekimsiz kalma durumu, pasif bir suç ortaklığı olarak görülebilir. Böyle bakıldığında şahsi sorumlulukla toplumsal sorumluluğun sınırdış olduğu ve bazı durumlarda birbirinin alanına girmesinin mümkün olduğu söylenebilir.²³ Başka bir bakış açısıyla sorumluluğun şahsiliği prensibinin sadece ferdi iyilikler ve kötülükler için geçerli olduğu da söylenebilir. Toplumsal vazifelerde sorumluluklar da toplumsal hale dönüşür ve birçok kimse bu sorumluluğa ortak olur. Her birey kendi imkan ve gücü oranında iyiliğin devamı ve kötülüğün önlenmesi çabasına katkıda bulunmakla sorumludur.²⁴

Akseki'ye göre, Müslümanlığın bildirdiği sorumluluk tamamıyla şahsîdir ve kimse bu sorumluluktan uzak kalamaz. İslâm dini, istisnasız her ferdi amellerinden sorumlu tutmaktadır. Şahsiliğinin yanında, ahlaki sorumluluk o kadar kapsamlıdır ki, bu sorumluluktan Peygamberler bile uzak kalamayacaklardır. Ayette: *"Elbette kendilerine peygamber gönderdiğimiz ümmetleri sorumlu tutacağımız gibi, peygamberleri de sorumlu tutacağız"* (7/A'raf/6) buyrulmaktadır. Ayette de işaret edildiği üzere Peygamberler de gerek fiillerinden, gerekse peygamberlik vazifesini yerine getirmekten sorumludur. Müslümanlıkta sorumlu tutulamayacak ve mukaddes olan yalnızca Yüce Allah'tır. Müslümanlıkta herkesi kapsamı altına alan sorumluluktan devlet yöneticileri de payını almaktadır ve onlar da fiil ve tasarruflarından dolayı sorumlu olurlar. Üstelik makamın büyüklüğü nispetinde sorumluluğun da büyük olması gerekeceği için onların sorumlulukları herkesten fazladır. Yüce Allah'a karşı olan vazifelerinden sorumlu oldukları gibi, gerek siyasî, gerek cezaî ve gerekse hukukî sorumluluğun her türü ile sorumludurlar.²⁵

İslam'daki sorumluluğun kapsamının genişliği ve genel oluşunu vurgulamak adına Akseki biraz yorumlayarak aktardığı Hz. Peygamberin aşağıdaki hadisinin iyi bir örnek olduğunu ve sorumluluk konusunda İslâm'ın en doğru ve en yüksek felsefi nazariyelerin bile yetişmeyeceği ilkeler ortaya koymuş olduğunu düşünür. *"İyi biliniz ve uyanık olunuz ki; her biriniz çobansınız ve her biriniz de sürüsünden sorumludur. Yönetici yönettiği kimselerin tümünden yani bütün halkından, bütün milletinden ve onların hukukunu müdafaa ve muhafaza edememekten, onların zararından sorumludur. Erkek ailesi ve çocuklarından ve onların hukukundan sorumludur. Kadın ev ve ev işlerinden sorumludur. Hizmetçi, efendisinin malından sorumludur. Dolayısıyla herkes idaresi ve gözetimi altındaki kişi ve şeylerden sorumludur."*²⁶

3. Ahlaki Sorumluluğun Dereceleri

Akıllı, irade ve ihtiyar sahibi bir varlık olarak insan; ahlak kanununa aykırı bir şekilde hareket ettiği takdirde, ceza ve sorumluluğa muhatap olur. Daha doğrusu, böyle bir insanın cezasız kalmaması lâzımdır. Fakat bu sorumluluk kim tarafından takip edilecektir? Bu gibi hareketlerimizden dolayı bizi kim sorumlu tutacaktır? Kendisine karşı

²³ Draz, *age.*, s. 117-119.

²⁴ Mustafa Çağrı, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1991, s. 161-162.

²⁵ Akseki, *age.*, s. 72-74.

²⁶ Akseki, *age.*, s. 74-75.

fiillerimizden sorumlu olduğumuz otoritenin üç türünü tanımaktayız. İnsan ya kendi kendisi için belirlemiş olduğu bir yükümlülüğe boyun eğebilir, ya bu yükümlülük başka insanlardan ya da çok daha yüksek bir otoriteden alınır. Birinci durumda sorumluluk bize içten gelir ve bizi başka hiçbir şeyin mecbur etmediği bir fiille kendimizi sorumlu kılarız. Öteki iki durumda sorumluluk dışarıdan alınıp kabul edilir. Bu durumda üç çeşit sorumluluktan yani; ahlaki, toplumsal ve dini sorumluluktan söz edilebilir. Fakat bir anlamda kabul edildiği andan itibaren her sorumluluk ahlaki bir sorumluluktur. Kabul etme olayımızla başkası tarafından yükümlü kılındığımız bir sorumluluk, derûnî şahsiyetimizin bir gereği haline dönüşür. Başka bir anlamda, Kur'an ahlakı gibi bir ahlak için her sorumluluğun dini bir sorumluluğa irca edilmiş ya da hiç değilse tabi kılınmış olmasının gerektiği de söylenebilir.²⁷ Aslında İslam ahlakında ahlaki, dinî ve toplumsal sorumluluklar iç içedir. Vicdanda kabul gören her sorumluluk ahlaki bir sorumluluktur. Bu anlamda ahlaklı insan ile mümin arasında fark yoktur. Allah'ın buyruğunu işitip ona iman eden bir müminde her türlü sorumluluk vicdanî bir hal almıştır. Çünkü İslam'daki ahlaki ve vicdanî sorumluluklar, aynı zamanda dini sorumluluktur.²⁸

Akseki'nin ifadesiyle ahlaki kuralları sırf akıldan çıkarmak isteyenlere göre bu sorumluluk, iki dereceli olarak ortaya çıkar:

1. Vicdanın sorumluluğu: yani vicdan mahkemesi huzurundaki sorumluluğumuz.
2. İnsanlara karşı olan sorumluluğumuz.²⁹

3.1. Vicdan ve Ahlaki Sorumluluk:

İnsanda vicdan denilen bir kuvvet, bir melekenin var olduğu ve bu melekenin iyiyi kötüden, erdemi erdemsizlikten ayırarak; bizi iyiye yöneltip ve kötüden alıkoyduğu düşünülür. İnsan bir şekilde yolunu şaşırıp yanlışla düştüğünde, vicdan nasıl hareket etmesi ve hangi yoldan yürümesi gerektiğini insana bildirir. Vicdan fiil ve hareketlerimizi, niyet ve maksatlarımızı inceleyerek insanın nefsinde yaratılıştan mevcut bulunan iyi ve kötü fikirlerine nispetle onları değerlendirip mukayese eder, ölçer ve bu suretle onların iyi veya kötü olduklarını anlar. Eğilimlerimiz ve fiillerimiz iyi ve ahlaki kanuna uygun olursa vicdan tarafından onanır, ödüllendirilir ve takdir edilirken; kötü ve ahlaki kanuna aykırı olduklarında vicdan tarafından cezalandırılır, onun kınama ve ayıplamasına, acı sitemlerine maruz kalırız. Bu nedenle ahlaki sorumluluğun temeli, yani en önce ve vasıtasız olarak amellerimizi ve niyetlerimizi inceleyerek onların mahiyetlerine göre bizi sorumlu tutan ve ceza veren, vicdandır.³⁰

Vicdanın vereceği ceza; pişmanlık, ızdırap, kınama, ayıplama ve nefret şekillerinde ortaya çıkar. Vicdanî hükümde, kınama ve ayıplama şekillerinde ortaya çıkan şeyler netice olarak kendi içimizde gerçekleştiğine göre; pişmanlık, ızdırap yahut nefret de kendi içimizde ortaya çıkar. Vicdanın cezası bu şekilde olduğu gibi, ödülü de şevk,

²⁷ Draz, *age.*, s. 108-109; bk. Kam, *age.*, s. 78.

²⁸ Hüsameddin Erdem, *Ahlak Felsefesi*, Hü-Er Yay., Konya 2002, s. 80-81; Erdem, *Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, Konya 1996, s. 107.

²⁹ Akseki, *age.*, s. 79.

³⁰ Akseki, *age.*, s. 77-78; bk. Abdurrahman Şeref, *age.*, s. 31-34.

ferahlama ve memnuniyet şeklinde görülür. Amellerimiz ne olursa olsun, vicdan tarafından incelenip değerlendirildikten sonra ödül ya da cezayla karşı karşıya kalırız. Kötü bir fiilin vicdanda ortaya çıkardığı azaptan, rahatsızlıktan ve sıkıntıdan daha büyük bir ceza da olamaz. Aynı şekilde iyi bir işin ortaya çıkardığı sevinç ve memnuniyet de, nefsin diğer zevklerinden hiç biri ile mukayese edilemez.³¹

Aynı zamanda vicdanın hükmü, fiil ve sorumluluğun takdiri, insanın iç âleminde kalmayarak dışarı da çıkar. Vicdanımız yalnız kendi fiilimizi değil, başkalarının fiillerini de ölçer; iyilik prensibine uygunluğu ve aykırılığı hakkında bir hüküm verir. Bu suretle o fiilin faili hakkında bizde bir sevgi ya da nefret ortaya çıkar. Dolayısıyla vicdanımız hem kendi hareketlerimiz, hem de başkalarının hareketleri için en büyük ve en güvenilir bir hâkimdir. Bizi en önce sorumlu tutan, işte bu manevi hâkimdir. Biz bütün fiillerimiz ve hareketlerimizden, niyet ve maksatlarımızdan dolayı her şeyden evvel bu hâkimin huzurunda hesaba çekiliriz.³²

Akseki insan nefsinde ortaya çıkan vicdanî olayları hükümler ve duygular olmak üzere iki kısımda ele alır. Hükümler, bir şeyi vicdanın güzel veya çirkin bulması, saygı göstermesi veya küçük görmesi itibariyle ortaya çıkan şeylerdir. Bu yönüyle vicdan ile akıl arasında bir bağ ve ilgi vardır. Bu hükümlerin konusu da, bize özgü olan fiiller ve başka insanların fiilleridir. Vicdanî olayların diğeri ise, neşeli olmak, sevgi veya nefret duymak gibi o hükümlerden meydana gelen duygulardır. Vicdanın verdiği hükümler ya niyetler ve maksatlar gibi fiilin yapılmasından öncedir; ya da fiil yapıldıktan sonradır. Birinci görünümü altında vicdan, failden çıkacak fiilin iyi veya kötü olduğunu muhakeme eder ve onu yapmanın iyi veya kötü olacağını tayin eder. İkinci görünümü altında, fiil iyi ise güzel bulup takdir eder, kötü ise beğenmez ve ayıplar. Vicdan bu hükümleri verdikten sonra bizde bir takım ahlaki duygular ortaya çıkar. Meselâ Vicdanın hükmü niyet ve maksatlara ait ise, bu hüküm bizde bir sevgi hissi yahut bir nefret hissi doğurur. Eğer hüküm meydana gelen bir fiil üzerine ise, o zaman fiilin faili biz olduğumuza göre, bir zevk veya pişmanlık duyarız; fail başkası olursa, bir yakınlık veya nefret hissederiz. Dolayısıyla vicdanın hükmü yalnız iyi ve kötüyü tayinden ibaret değildir, onların yapılmasının veya sakınılmasının zorunlu olduklarını da göstermektedir. İşte bu hükümler ve ahlaki duygular, bize sorumluluk fikrini aşlar. İnsan sorumluluk fikrini, fiile veya niyet ve maksatlara ilişkin ortaya çıkan vicdanî hükümler ve duygularla anlar. Bu nedenle niyetlerimiz ve amellerimiz ahlaki kanuna uygun değilse “vicdan” denilen büyük mahkemenin yargılamasından, cezasından yakayı kurtarmamız mümkün değildir.³³

Vicdanî sorumluluğun ne olduğunu ortaya koyan Akseki, bu sorumluluğun insanı iyi davranışlara yöneltme ve kötü davranışlardan uzaklaştırmada yeterli olup olmadığını tartışır. Akseki'ye göre vicdanın ahlaktaki yerine ilişkin ortaya konan düşünceler bir noktaya kadar doğrudur. İnsanda ilahi bir ihsan olan vicdan adı verilen fitrî bir kuvvet vardır ve bu ahlaki kuvvet olayları anlayıp kavrar ve mukâkeme eder. Onların iyi ve kötü olduklarını kendisine özgü bir ölçüt ile ölçer ve bizi daima iyiye teşvik eder ve kötülükten sakındırır. Vicdanın emirlerine uymamız, çok büyük manevî bir ödül olarak bir ferahlık,

³¹ Akseki, *age.*, s. 78.

³² Akseki, *age.*, s. 78.

³³ Akseki, *age.*, s. 78-79.

gönülden bir zevk ile sonuçlanırken; bu emirlere uymadığımızda en şiddetli bir gönül azabı ile karşılaşırız. Bu nedenle, vicdan mahkemesinin sorumluluğuna uğrayacak, itiraz ve eleştirilerine maruz kalacak fiil ve hareketlerden insan ne kadar uzak kalırsa, nefsinin o derecede ıslah etmiş ve insanlığın kemal derecesine yükselmiş sayılır. Bu sorumluluk bilinci doğal olarak bizi kötülükten uzak kılar.³⁴

Bununla beraber Akseki'ye göre amellerimizin iyi veya kötü bir biçimde gerçekleştirilmesinde tek başına vicdanî sorumluluğun yeterli etki uyandırmadığını kabul etmek zorundayız. Tek başına vicdanî sorumluluk ve vicdan tarafından cezalandırma korkusu, insanları kötülükten alıkoyamaz. Çünkü bir mahkemenin verdiği hükümlerin gerçeğe uygun olabilmesi için, o mahkemenin dış tesirlerden tamamıyla uzak olması, asli saflığını koruması gerekir. Böyle olmadıkça, oradan kaynaklanan hükümlerin mutlaka doğru olacağı kabul edilemez. Yalnızca vicdan mahkemesinden çıkacak bir hükmün gerçeğe uygun olduğu her zaman iddia edilemeyeceği gibi; asli saflığını kaybetmiş ve dış tesirler altında kalmış olan bu mahkemenin tayin edeceği sorumluluğun, gerçeğe uygunluğu da tartışma konusudur. Birçok etkenlerin vicdanî mahkememiz üzerinde etki ederek, onun fitrî selâmetini bozduğu ve tabii kabiliyetini söndürdüğü bilinmektedir. Öte yandan pişmanlık, ızdırap, kınama ve vicdanî ceza, her zaman, işlenen suçla uygunluk teşkil etmez. İşlenen kötü bir işten sonra duyulan pişmanlık ve üzüntü de, herkesin hassasiyet derecesine göre değişir. Gayet büyük bir cinayet, kararsız vicdanlar nazarında hafif bir kusurdur. Bir takım sıkılğan vicdanlar da vardır ki, kusurlarını dev aynasında görürler. Bu nedenle vicdanî fitrî saflığını korumuş olan bir insan, ahlaka aykırı en ufak bir hareketten dolayı pek şiddetli bir vicdanî sorumluluk karşısında bulunmaktadır. Aynı zamanda pişmanlık ve içte duyulan vicdan azabı, cinayet vs. gibi kötü davranışların alışkanlık haline getirilmesiyle hafiflik kazanır. İnsan suç işleye işleye bütün vicdan azabını kaybedip, yaptığı kötülüklerden dolayı kendisini vicdanî olarak sorumlu hissetmeyebilir. Bu kişinin vicdan mahkemesi işlediği fiilin kötü olduğunu takdir etmede âciz kaldığından onun tarafından sorumlu tutulmamış ve cezaya çarptırılmamış olur. Dolayısıyla vicdan azabı, fiili işleyeninin sorumluluğu nispetinde meydana gelmemektedir. İşte tüm bu nedenlerden dolayı amellerin iyi veya kötü olduğunu tespit noktasında vicdanî sorumluluğun tek başına yeterli olduğu iddia edilemez.³⁵

Ancak tüm bu eleştirilere rağmen, Akseki vicdanî sorumluluğun büsbütün de yabana atılamayacağı düşüncesindedir. Akseki Müslümanların ahlaki prensiplerin dine dayanması gerektiğini iddia etmekle beraber, felsefecilerin kabul etmiş oldukları vicdan ve vicdanî sorumluluğu da inkâr etmediklerini belirtir. Hatta ona göre vicdan ve vicdanî sorumluluğu en açık bir surette tarif eden, Hz. Peygamber'dir. Müslümanlık insanda iyiliğe karşı fitrî bir sevgi, kötülüğe karşı da tabii bir nefret olduğunu bize bildirmektedir. Yüce Allah insana hayır ve şerri birbirinden ayırabilecek bir kuvvet ilham etmiştir. Bu fitrî his, bu ilâhî ilham sayesinde insan, hayır ve şerri, fayda ve zararı idrak eder. Akseki vicdana ilişkin ayet ve hadisleri örnek olarak verir. İnsanda irade ve ihtiyar üstünde tabii bir keyfiyet olarak bulunan vicdan Kur'an'da şöyle tarif ve tasvir edilir: "*Allah nefse, fücür ve takvayı, hayır ve şerri ilham etti.*" (91/Şems/8)

³⁴ Akseki, *age.*, s. 79-80.

³⁵ Akseki, *age.*, s. 80-81.

Hız. Peygamber (AS.) bazı hadisleriyle bu fitrî his ve vicdanî sorumluluğu gayet mükemmel bir surette açıklamışlardır:

“İyilik (hayır ve fazilet) kalbin mutmain olduğu şeydir; suç, kötülük ve günah da; nefsi azdıran ve tahrik eden şeydir. Buna aykırı fetva verseler de aldırma.”

“İyilik, güzel ahlaktır; suç ve günah da içini rahatsız eden şeylerle, halkın haberdar olmasını istemediğin fil ve hareketlerdir.”³⁶

Akseki'ye göre hiç bir filozof vicdanı bundan daha açık bir biçimde izah edememiştir. Ayeti Kerîme, insanda hayır ve şerri bir birinden ayıracak fitrî bir hissin mevcut olduğunu bildirmektedir. Bu hadisi şerifler ise; hem hayır ve şerrin neden ibaret olduklarını, hem bunları birbirinden ayıracak bir kuvvetin varlığını, hem de akli kanuna aykırı hareketimizden dolayı vicdanî sorumluluğa maruz kalacağımızı açıklamaktadır. O halde ahlakın temel ilkelerinin vahye dayandığını söylemek, vicdanı ve vicdanî sorumluluğu inkâr etmek anlamına gelmemektedir. Çünkü İslam dini vicdanı en açık bir surette tarif etmiş, kötü amellerin vicdanî sorumluluğun oraya çıkmasına neden olacağını haber vermiştir. Fakat daha önce de belirtildiği gibi bizde ortaya çıkan zevk ve ferahlık, gönül rahatlığı ve hoşlanma yahut pişmanlık ve ıstırap mutlak olarak iyi ve kötünün ölçütü olamaz. Esasen vicdanı, bir ilâhî yönlendirici ve yanılmaz olarak kabul edenlerce de bu rehberin mevcut olması yeterli değildir; bunu tanıyabilmek ve izlemek lâzımdır. Vicdanı en mükemmel bir tarzda öğreten ve vicdanın sesine kulak vermeyi emreden İslâmiyet; bir taraftan da bunun genellikle herkes için hayır ve şer ölçüsü olamayacağını ifade etmektedir.³⁷

“Gerçekten şeytanlar kendi dostlarına sizinle mücadele etmeleri için telkinde bulunurlar.” (6/En'am/121) “Biz nefsinin ona ne fısıldadığını biliriz.” (50/Kaf/16) ayetlerini değerlendiren Akseki bu ayetlerin fiilleri ve hareketleri takip eden ferahlama ve ızdırabın, her insanda bir olmadığının sebeplerini açıkladığı düşüncesindedir. Burada insanî sesin bazı insanlarda sönerek, onun yerine şeytanî ve nefsanî bir yön vericinin yer tutacağı bildirilmektedir. Şu halde vicdanımızın her emrinin iyi olabilmesi için, aslî saflık ve temizliğini kaybetmemiş, bir takım safsatalarla boğulmamış olması lâzımdır. Diğer bir deyişle, ancak fitrî selâmetini kaybetmemiş insanların vicdanı kendilerine hayır ve şer hususunda bir ölçü olabilir. İşte J.J. Rousseau'nun “Doğal insan” dediği bu gibi insanlara Müslümanlık “Kalb-i selim, Akl-ı selim” sahibi der. Fakat bu fitrî duyguyu aslî hüviyetinden çıkaracak pek çok sebep ve etkenlerin var olduğu da unutulmamalıdır. Hangi vicdan bir işte menfaatin, ihtirasların nereden doğduğunu, hayır ve vazifenin nereden başlayacağını kesin olarak tayin edecek kadar tesirlidir? Bunun içindir ki, ahlakçılar daima vicdan muhasebesini tavsiye etmektedirler. İşte tüm bu gerekçeler göz önünde tutulduğunda ahlak kanununun çiğnenmemesi için vicdanî sorumluluğun tek başına yeterli olamayacağı açıktır.³⁸

³⁶ Akseki, *age.*, s. 81-82.

³⁷ Akseki, *age.*, s. 83.

³⁸ Akseki, *age.*, s. 83-84.

3.2. Toplumsal Sorumluluk

İnsan sosyal bir varlıktır ve ahlak sosyal ilişkileri düzenleyen disiplinlerden biri, hatta en önemlisidir. İslam ahlakı açısından insanın yaşayışı başka insanlardan kopuk ve bağımsız değildir. İnsan bir toplum içerisinde yetkinliğini ortaya çıkarabilir. Her birimizin fiil ve davranışları çoğu zaman sadece bizimle ilgili değil, bizim dışımızdaki insanlarla bağlantılı olarak ortaya çıkar ve çeşitli sonuçlar doğurur. Bu nedenle diğer insanlarla olan bu iç içe olma durumu onlara karşı hak ve sorumlulukları da beraberinde getirir. Bu durum bir yandan kişiyi toplum karşısında sorumlu duruma getirirken, diğer yandan da sosyal yapının çeşitli kademelerine insanların iyiliği uğruna çaba sarf etme, iyiliğin egemen olması ve kötülüğün önlenmesi idealine hizmet etme sorumluluğu yükler. Böylece insanın ruhi yapısındaki hakimden yani vicdandan başka, toplum denen bir otoritenin varlığı kabul edilir ve insanın ona hesap vermek zorunda olduğu düşünülür.³⁹

Akseki'ye göre vicdanî sorumluluğun, diğer insanlara karşı duymuş olduğumuz sorumlulukla tamamlanacağı düşünülebilir. Davranışları, iyi olan bir insan toplumdaki diğer insanların takdirine mazhar olur, onlara şevk ve neşe verir; onların güven, sevgi ve saygısını kazanır. Aksi durumdaki kötü davranışlara sahip insan ise diğer insanların ayıplama ve kınamalarına, acımalarına, hayra teşvik edici ikazlarına muhatap olur. Gittikçe onların üzerinde güvensizlik ve nefret etkileri görülmeye başlar. Daha ileri gidecek olursa işi ahlak dairesinden çıkar, hukuk sahasına intikal eder ve yasal sorumluluklar karşısında kalır. Bu suretle vicdan sorumluluğu, vicdan azabı görmeyeceği varsayılan insanlar, topluma karşı olan sorumluluktan kurtulamaz; vicdanî sorumluluğa sahip kişiler de her iki sorumluluğa muhatap olurlar.⁴⁰

Gerçekte sorumluluğun birinci derecesi vicdandır. Bundan sonra yani ikinci derecedeki sorumluluk, insanın kendi cinsine, toplumdaki diğer insanlara karşı olan sorumluluktur. İnsanın vicdanına karşı olan sorumluluğunun sınırı, içinden gelen kınama ve azarlama, pişmanlık ve azap yahut takdir etme ve güzel bulma, neşe ve ferahlık hissetmekten ibaret sonuçta maddî bir ceza yoktur. İkinci derecede yer alan toplumsal sorumlulukta ise, maddî ceza da bulunabilir. Bu nedenle ikinci derecede sorumlulukla birincisinin tamamlanabileceği düşünülmektedir. Fakat ne olursa olsun, toplumun takdirlerine lâyık olmak yahut kınama ve ayıplamalarına maruz kalma düşüncesi, ahlaki kanunları bozmamak için elbette yeterli bir sorumluluk değildir. Esasen bütün niyet ve fiillerimizden dolayı böyle bir sorumluluğa maruz kalmamız da mümkün değildir. Tüm bu nedenlerden dolayı vicdanî sorumluluk gibi, bu da yeterli değildir.⁴¹

3.3. Uhrevî Sorumluluk

Vicdanî ve toplumsal sorumluluğun yeterli olmadığını düşünen Akseki, fiillerimiz için bunlardan daha kuvvetli bir sorumluluk kabul edilmediği takdirde, ahlaki sorumluluğun yeteri derecede ortaya çıkmayacağını düşünür. Sorumluluğun meydana gelmemesi ise, ahlakın ortadan kalkmasına neden olur. Vicdanına ve insanlara karşı sorumluluk hissetmeyen bir kimse, fiillerinin ahlaki kanuna uyup uymayacağını elbette

³⁹ Çağrı, *age.*, s. 140-141.

⁴⁰ Akseki, *age.*, s. 84.

⁴¹ Akseki, *age.*, s. 84-85.

düşünemez. İşte bu nedenle İlâhî vahye dayanan İslâm ahlakı, vicdanî ve toplumsal sorumluluğu inkâr etmemekle beraber, daha ziyade ahiret sorumluluğu üzerine vurgu yapmaktadır. Akseki, ahlaki sorumluluğun diğer bir deyişle; niyet ve amellerin ahlaki kanuna aykırılığı sonunda maruz kalınacak sorumluluk ve cezanın, cezaların en büyüğü olan uhrevî sorumluluk olduğunu düşünür. Bu anlamda tam sorumluluk, insanın Yüce Allah'a karşı olan sorumluluğu, uhrevî sorumluluktur.⁴²

Bütün niyet ve amellerinden dolayı ahirette sorumluluğa maruz kalacağına, ceza gününde buradaki amellerinden dolayı Cenabı Allah tarafından çok dikkatli bir hesaba çekileceğine imanı olmayan bir insan için, birinci ve ikinci derecede olan sorumluluk yeterli değildir. Akseki'ye göre vicdanî, toplumsal ve uhrevî olmak üzere üç kısma ayrılan sorumluluğun en kuvvetlisi, en kesin ve değişmez olanı ahiret sorumluluğudur. Bu sorumluluğu dikkate almayarak, yalnız diğer iki sorumlulukla yetinen bir felsefe, bir ahlak tamam değildir. Bu sorumluluğa imanı olmayanlar için vicdanî sorumluluk ve insanlara karşı sorumluluk bir hiçtir. O gibi kimselerin eline fırsat geçince, her türlü kötülüğü yapmayacağına bir garantisi de yoktur.⁴³

4. Sonuç

Sorumluluk, ahlakın en temel kavramlarından biridir ve sorumluluk bilinci ahlaki bir varlık olmanın gereği ve ahlaki hayatın sürdürülebilmesi için zorunlu bir şarttır. Ahlaki bir varlık olarak insan yaptığı ve yapması gerektiği halde yapmadığı tüm davranışlardan sorumludur. Ahlaka uygun bir davranışın yapılmasına insanı yönlendirmesi ve motive etmesi anlamında, ahlaka uygun olmayan kötü bir davranışın da yapılmaması yönünde insanı durdurması anlamında sorumluluk bilinci önemli bir fonksiyon icra etmektedir.

Akseki'ye göre sorumluluğun akıl ve hürriyet olmak üzere iki şartı vardır ve bu şartları taşımayan bir kişinin yaptığı eylemler sorumluluk doğurmaz. Bu sorumluluk şartlarının hepsini taşıyanların fiilleriyle bağlantılı olarak ortaya çıkan sorumluluk, tam sorumluluk olarak adlandırılır. Akseki, medeni bir toplum içerisinde ahlaki kurallardan habersiz olunamayacağını düşündüğü için, akıllı bir kimse için bilgisizliğin sorumluluğu ortadan kaldırmayacağı kanaatindedir. Akseki'ye göre ahlaki sorumluluk; akıl sahibi kişilerin niyet ve seçime dayalı fiillerinden kaynaklanan sorumluluktur. Akıl ve irade sahibi her insan bile-isteye, tasarlayarak yaptığı eylemlerden ve taşımış olduğu niyetlerden sorumludur. Bu anlamda sorumluluğun kapsamına giren şey, davranışlar ve bu davranışlara yön veren ve kaynaklık eden niyetlerdir. Fakat ahlak açısından fiillere değerini veren şey niyet ve maksattır. Bu nedenle Akseki niyetli davranışlara ilişkin sorumluluğu ahlaki sorumluluk olarak görür. Bir niyet ve maksada dayanmayan ve kazaen adam öldürmede olduğu gibi insanın iradeli olarak gerçekleştirmediği eylemlerin ahlaki sorumluluğa yol açmayacağını düşünür. Fakat her ne kadar kişi kötü bir sonuca yol açacak eylemi kasten işlememiş de olsa Akseki'nin böyle bir kişinin sorumlu olmadığı iddiası tartışılabilir. Zira dikkatsizlik, tedbirsizlik, bilgisizlik vb. nedenlerden dolayı ortaya çıkan kötü sonuçlarda insanların sorumlu olmadıklarını söylemek ne kadar doğru olacaktır. Akseki'nin daha çok insanın yapmış olduğu eylemlerden kaynaklanan sorumluluğa odaklandığı görülmektedir.

⁴² Akseki, *age.*, s. 85.

⁴³ Akseki, *age.*, s. 85.

İnsanın yerine getirmekle yükümlü olup yapmadığı ya da gerektiği ölçüde yapmayıp, eksik yaptığı eylemlere ilişkin sorumluluktan söz etmemektedir.

Akseki ahlakta asıl sorumluluğun şahsi sorumluluk olduğunu, kimsenin bu sorumluluktan uzak kalamayacağını düşünür. İslâm nazarında hiç kimse başkasının ya da önceki insanların yanlışlarından asli olarak sorumlu değildir. Fakat bir kişi tarafından başlatılıp sonraki nesillere de etkisi uzanan iyi ya da kötü şeylere karşılık olan sevap, ceza ve sorumluluktan bu işin öncüsü olan faillerin de pay aldığı düşünülür. Her birey kendi imkan ve gücü oranında iyiliğin devamı ve kötülüğün önlenmesi çabasına katkıda bulunmakla sorumludur. Ancak herkesin öncelikle yaptığı işlerin sorumluluğunu şahsi olarak üstlenmesi ve ona uygun davranışlar geliştirmesi ahlaki gelişim için temel bir şarttır. Aksi takdirde insanlar şahsi sorumluluklarını bir kenara bırakarak, suç ortağı aramaya ya da başkalarını sorumlu tutmaya yöneleceklerdir. Bu durumda da sorumluluklarının gereği olan ödevlerini yerine getirme konusunda gereken özeni gösteremeyebileceklerdir.

Akseki akıl ve irade sahibi bir varlık olarak insanın yaptığı fiillerinden dolayı vicdanî, toplumsal ve uhrevî (Allah'a karşı) sorumluluklara muhatap olduğu düşüncesindedir. Akseki ahlaki sorumluluğun temelini vicdan olarak görür. Fakat vicdan dış etkilerden ya da insanın iç dinamik ve alışkanlıklarından kolayca etkilenip asli yapısı bozulabildiği için kötülüklerden uzak kalma ve iyiliklere yönelme konusunda tek başına vicdanî sorumluluğun yeterli olmadığını ve vicdanın mutlak olarak iyi ve kötünün ölçütü olamayacağını düşünür. Vicdanî sorumluluğun açık bıraktığı alanların toplumsal sorumlulukla tamamlanacağı, toplumsal takdir ve kınamalarla, yasal sorumlulukların insan davranışlarını iyiye yönlendireceği düşünülebilir. Ancak Akseki diğer insanların takdir ve kınamaları ya da yasal sorumlulukların ahlaki kanunları bozmamak için yeterli bir sorumluluk oluşturmadığı kanaatindedir. Fakat o gerek vicdanî, gerekse toplumsal sorumluluğun katkılarını tamamen yadsımaz. Akseki, fiillerimiz için bunlardan daha kuvvetli bir sorumluluk kabul edilmediği takdirde, ahlaki sorumluluğun yeteri derecede ortaya çıkmayacağını düşünür. İşte bu nedenle Akseki'ye göre İslâm ahlakı, vicdanî ve toplumsal sorumluluğu inkâr etmemekle birlikte, daha ziyade ahiret sorumluluğuna vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla tam sorumluluk, insanın Yüce Allah'a karşı olan sorumluluğu, en kuvvetli, en kesin ve değişmez olan uhrevî sorumluluktur. Sonuç olarak bu sorumluluk alanlarından hiçbirinin ihmal edilmemesi ve bir bütünlük içerisinde sunumu ve kullanımının, ahlaki iyiliklerin yaşanması ve kötülüklerden sakınılması ve dolayısıyla ahlaklı bir kişilik ve toplum inşası için önemli bir fonksiyon icra edeceği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlak*, Matbaai Âmire, İstanbul 1316.
- Adanalı, Ahmet Hadi, “İnsan İradesi ve Ahlaki Sorumluluk”, *İslam Ahlakı Temel Konular Güncel Yorumlar*, ed. Muhammet Şevki Aydın-Ahmet Hadi Adanalı, DİB Yay. İstanbul 2014.
- Akarsu, Bedia, “Sorumluluk” *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1994.
- Akarsu, Bedia, *Çağdaş Felsefe-Kant’tan Günümüze Felsefe Akımları*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1994.
- Akseki, Ahmet Hamdi; *Ahlak Dersleri*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1968.
- Altıntaş, Hayrani; *İslam Ahlakı*, Akçağ Yay., Ankara 1999.
- Babanzade Ahmet Naim, *İslam Ahlakı’nın Esasları*, Yücel Yay., İstanbul 1963.
- Çağrı, Mustafa; *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1991.
- Çankı, Mustafa Namık, *Ahlak*, Devlet Matbaası, İstanbul 1928.
- Draz, M. Abdullah; *Kur’an Ahlakı*, (çev. Emrullah Yüksel-Ünver Günay), İz Yay. İstanbul 2002.
- Erdem, Hüsameddin; *Ahlak Felsefesi*, Hü-Er Yay., Konya 2002.
- Erdem, *Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, Konya 1996.
- Fahri, Macid; *İslam Ahlak Teorileri*, (çev. Muammer İskenderoğlu-Atilla Arkan), Litera Yay. İstanbul 2004.
- Güngör, Erol; *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Yay., İstanbul 1995.
- Kam, Ömer Ferid, *Mebadii Felsefeden İlm-i Ahlak*, Vilayet Matbaası, Ankara 1339-1341.
- Pazarlı, Osman; *İslamda Ahlak*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1980.
- Pieper, Annemarie, *Etîğe Giriş*, (çev. Veysel Atayman-Gönül Sezer), Ayrıntı Yay., İstanbul 2012.
- Scheler, Max, *Formalism in Ethics and Non-Formal Ethics of Values*, (İngilizceye Çev. Manfred S.Frings ve Roger L.Funk), Northwestern University Press, USA 1973.
- TDK Sözlük*, Ankara 1998.
- Yıldız, Ahmet, “Max Scheler’in Değer Anlayışı”, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2007, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Yıldız, Kemal “Sorumluluk”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2009.